

01

Άποψη του κεντρικού τμήματος της ανασκαφής
λίγα μέτρα από τον κλειστό, θαλάσσιο όρμο
(Αρχείο ανασκαφής, φωτ.: Κώστας Ξενικάκης).

ΑΣΤΕΡΙΑ ΓΛΥΦΑΔΑΣ

— Ανθρώπινη παρουσία στην Προϊστορική εποχή

Τα Αστέρια Γλυφάδας, στη χερσόνησο Πούντα, βρίσκονται ανάμεσα στις χερσονήσους του Αγίου Κοσμά και του Καβουρίου–Βουλιαγμένης. Και στις τρεις θέσεις αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα οικιστικά, εργαστηριακά και ταφικά κατάλοιπα από την 4η χιλιετία και καθ' όλη τη διάρκεια της 3ης χιλιετίας π.Χ. Μαρτυρείται έντονη δραστηριότητα των κατοίκων της δυτικής αττικής ακτής, τουλάχιστον από τη Νεολιθική εποχή, στην κατεργασία, την παραγωγή και τη διάκίνηση αγαθών αλλά και στην επικοινωνία με τους παράκτιους οικισμούς του Αιγαίου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
Αρχαιολόγος, Διευθύνουσα τη Συστηματική Ανασκαφή

ΤΑ ΑΣΤΕΡΙΑ ΤΗΣ ΓΛΥΦΑΔΑΣ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ ΠΟΥΝΤΑ (ΕΙΚ. 8), ανάμεσα στη χερσόνησο του Αγίου Κοσμά βόρεια και τη χερσόνησο του Καβουρίου-Βουλιαγμένης νότια. Οι τρεις χερσόνησοι, που μετά τον όρμο του Φαλήρου αναπτύσσονται διαδοχικά κατά μήκος των δυτικών ακτών της Αττικής, αποτελούν καίρια σημεία της, με υπήνεμους ορμίσκους, κατάλληλους για τον ελλιμενισμό των πλεούμενων της αρχαιότητας, ήδη από την Προϊστορική εποχή. Ίχνη ζωής που μαρτυρούν την αδιάλειπτη κατοίκηση από την 4η χιλιετία π.Χ. και καθ' όλη τη διάρκεια της 3ης χιλιετίας π.Χ.¹ έχουν αποκαλυφθεί και στις τρεις θέσεις. Κατά την Κλασική εποχή οι χερσόνησοι της Βουλιαγμένης και του Αγίου Κοσμά συνδέονται με ιερή λατρεία. Για τη χερσόνησο Πούντα, η οποία είναι βέβαιο ότι ανήκε στον αρχαίο δήμο της Αιζωνής, δεν υπάρχουν πληροφορίες στην αρχαία γραμματεία, ούτε έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής ανασκαφικά στοιχεία που θα φώτιζαν τη χρήση της κατά την εποχή αυτή. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, κατ' αναλογία με τα προηγούμενα, να συνδέεται και η Πούντα με κάποια από τις λατρείες που τελούνταν στην αρχαία Αιζωνή, οι οποίες όμως μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά.

Τα εκτεταμένα οικιστικά, εργαστηριακά και ταφικά κατάλοιπα των προϊστορικών χρόνων που έχουν εν μέρει έρθει στο φως στις τρεις θέσεις, καθώς και τα κινητά τους ευρήματα αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες για τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε η δυτική αττική ακτή στην κατεργασία, την παραγωγή και τη διακίνηση αγαθών από και προς τη θάλασσα, αλλά και την ενδοχώρα αντίστοιχα. Η αφθονία, για παράδειγμα, του μπλιακού οφιανού και στις τρεις χερσονήσους², η παρουσία λίθινων εργαλείων από ηφαιστειακά πετρώματα των Κυκλάδων, των νησιών και των ακτών του Αργοσαρωνικού, δηλώνουν ότι η επικοινωνία των κατοίκων των δυτικών ακτών της Αττικής με τους νησιωτικούς και εν γένει τους παράκτιους οικισμούς του Αιγαίου ξεκινάει από τη Νεολιθική εποχή τουλάχιστον.

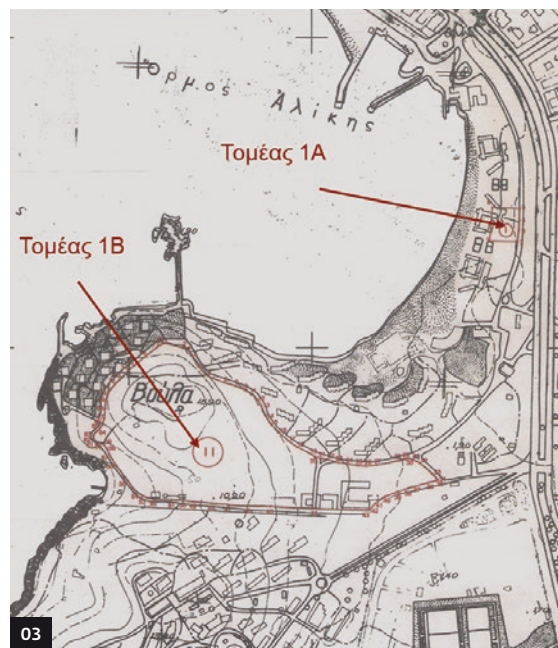
Παρόμοια ευρήματα από τις ανασκαφές που πραγματοποίησε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, κυρίως στο πλαίσιο των μεγάλων έργων κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, επιβεβαίωσαν την άποψη αυτή συνολικά για το λεκανοπέδιο της Αττικής. Άγνωστες θέσεις εντοπίστηκαν από το Φάληρο και τον Άλιμο στα νότια, μέχρι τον Γέρακα, τις Αχαρνές, την Κηφισιά, το Κρυονέρι και τη Ροδόπολη στα βόρεια, με αποτέλεσμα ο προϊστορικός αρχαιολογικός χάρτης της Αττικής να έχει εμπλουτιστεί σε μεγάλο βαθμό. Τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα δηλώνουν πληθυσμι-

02

Τομέας 1Α. Ο ορθογώνιος προϊστορικός περίβολος και τάφοι των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (Αρχείο ανασκαφής, φωτ.: Κώστας Ξενικάκης).

03

Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα της χερσονήσου Πούντα, όπου σημειώνονται οι αρχαιολογικοί Τομείς 1Α και 1Β.

ακή έξαρση στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. και καθ' όλη τη διάρκειά της, καθώς και διασπορά της κατοίκησης από τις ακτές του Σαρωνικού μέχρι τους πρόποδες των χαμηλών οροσειρών που περιβάλλουν το λεκανοπέδιο.

Ίχνη ζωής στις ίδιες θέσεις εντοπίζονται και στη συνέχεια, συγκεκριμένα στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., αλλά τα ευρήματα είναι πενιχρά. Έχουν βρεθεί, κυρίως, όστρακα, και μόνο στα Αστέρια Γλυφάδας αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα εργαστηριακών δραστηριοτήτων σε συνδυασμό με οικοδομικά λείψανα³.

Αντίθετα, τα μυκηναϊκά κατάλοιπα, οικιστικά, ταφικά και εργαστηριακά, είναι άφθονα και εκτεταμένα στη δυτική ακτή της Αττικής, αρχής γενομένης από το λόφο της Μουνιχίας στον Πειραιά⁴. Ακολουθούν ο Φαληρικός λιμένας⁵, όπου αποκαλύφθηκε μέρος από το μυκηναϊκό επίπεδο χρήσης της ακτής, το Καλαμάκι Αλίμου⁶, η χερσόνησος του Αγίου Κοσμά και νοτιότερα το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αλυκής Γλυφάδας–Βούλας⁷, ανατολικά της χερσονήσου Πούντα, όπου δεν αποκλείεται να βρίσκεται ο οικισμός στον οποίο ανήκε το εν λόγω νεκροταφείο.

Η περιοχή των Αστεριών καταλαμβάνει το βόρειο ήμισυ της χερσονήσου Πούντα, η οποία σε όλη σχεδόν την έκτασή της, λόγω των ήπιων έως τώρα χρήσεων, διατηρεί σχεδόν αναλλοίωτη την αρχική της φυσιγνωμία, με τα μοναδικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αττικού τοπίου, όπως τα έχει περιγράψει ο Πλάτων στον *Κριτία*: βραχώδεις ακτές με μικρούς όρμους αμμουδιάς κατά διαστήματα και χαμηλή ή θαμνώδης βλάστηση με αραιό πευκοδάσος (εικ. 1).

Το 1998, στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού και ανακαίνισης των λουτρικών και ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων στα Αστέρια της Γλυφάδας, οι οποίες χρονολογούνταν από τη δεκαετία του 1950, εντοπίστηκαν σημαντικά κατάλοιπα σε δύο τομείς της περιοχής, τον 1Α και τον 1Β (εικ. 3). Στη συνέχεια, με δαπάνη της εκμισθώτριας εταιρείας ΕΣΤΡΕΛΙΑ Α.Ε., αργότερα ΝΑΥΣΙΚΑ Α.Ε., πραγματοποιήθηκε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα και στους δύο τομείς από την τότε αρμόδια Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η οποία διακόπηκε οριστικά το 2003 ελλείψει οικονομικών πόρων. Σύμφωνα με τα έως τότε σημαντικά αποτελέσματα των ερευνών, οι δύο ανασκαφικοί τομείς κηρύχθηκαν αρχαιολογικοί χώροι ενώ, από το 2012, η ανασκαφή χαρακτηρίστηκε συστηματική έρευνα και έκτοτε διενεργείται υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας⁸.

Ως στόχος της συστηματικής έρευνας έχει τεθεί η αποκάλυψη ενδεικτικών και καιρίων στοιχείων του προϊστορικού φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, τα οποία στη συνέχεια, ορατά κατά περίπτωση και επισκέψιμα, θα προστατευθούν και θα αναδειχθούν.

Τομέας 1Α

Ο Τομέας 1Α βρίσκεται στον βόρειο όρμο της περιοχής, σε επαφή με την παραλιακή λεωφόρο και 90 μ. από την ακτογραμμή, ακριβώς στα ανατολικά των καταστημάτων αναψυχής που λειτουργούν σε αυτόν το χώρο. Οι ανασκαφές, παρά το πλήθος των παρεμβάσεων από τα έργα υποδομής των λουτρικών εγκαταστάσεων, έφεραν στο φως επιχώσεις, αδιατάρακτες κατά τόπους, και μεγάλο ορθογώνιο περίβολο σε μήκος 44 μ., με ωφέλιμο πλάτος 24 μ. (εικ. 2). Πρόκειται για ισχυρή κατασκευή —όπως φαίνεται από το μεγάλο πλάτος των τοίχων του περιβόλου, που φτάνει ως και 1,70 μ.— ίσως για την προστασία των δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό του. Στο χώρο που ορίζει ο περίβολος και επί του φυσικού βράχου διαπιστώθηκαν λαξευμένοι λάκκοι και άλλες τεχνητές διαμορφώσεις, με ευρήματα που παραπέμπουν σε μεταλλουργικές δραστηριότητες κατά τα τέλη της 3ης–αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. Ο περίβολος έχει κατά διαστήματα παραβιαστεί στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους λόγω της ίδρυσης εκτεταμένου νεκροταφείου, από το οποίο έχουν ερευνηθεί 42 τάφοι. Το εν λόγω νεκροταφείο φαίνεται ότι ανήκε σε παράκτιο οικισμό, ο οποίος προφανώς είχε σχέση με την παλαιοχριστιανική βασιλική της Γλυφάδας⁹, τα ερείπια της οποίας διατηρούνται ορατά στον βόρειο μυχό της χερσονήσου Πούντα.

Τομέας 1Β

Ο Τομέας 1Β βρίσκεται στη δυτική πλαγιά χαμηλού λόφου που εκτείνεται στο νότιο άκρο της περιοχής των Αστεριών. Ο λόφος αυτός δυτικά καταλήγει σε κλειστό όρμο και ανατολικά αναπτύσσεται ομαλά σαν πλάτωμα, μέχρι τη διερχόμενη παραλιακή λεωφόρο, πέρα από την οποία βρίσκεται η προαναφερθείσα θέση Αλυκή Γλυφάδας-Βούλας.

Στον αρχαιολογικό Τομέα 1Β, που έχει έκταση περί τα 70.000 τ.μ., έχουν προς το παρόν εντοπιστεί: α) προϊστορικοί λιθοσωροί, β) εργαστηριακή εγκατάσταση της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, και γ) νεκροταφείο υπόγειων λαξευτών τάφων με παρακείμενο λάκκο-αποθήκη της Πρωτοελλαδικής Ι-Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου.

ΟΙ ΛΙΘΟΣΩΡΟΙ

Στον αρχαιολογικό Τομέα 1Β έχουν εντοπιστεί πέντε λιθοσωροί, οι οποίοι δημιουργήθηκαν από τη συσσώρευση άχρηστων υλικών που προέρχονταν από τον καθαρισμό εργαστηριακών χώρων. Οι τέσσερις λιθοσωροί έχουν εν μέρει ισοπεδωθεί, ενώ ο πέμπτος, σαν μικρός λοφίσκος, στέκει ορατός και ανέγγιχτος ανά τους αιώνες ανάμεσα στα πεύκα και την πυκνή βλάστηση που τον περιβάλλουν (εικ. 11). Βρίσκεται σε απόσταση 30 μ. νότια του νεκροταφείου και έχει ύψος 2 μ., μήκος 9 μ. κατά τον άξονα Β-Ν και πλάτος 6 μ. κατά τον άξονα Α-Δ. Αποτελείται κυρίως από σπασμένα λιθαράκια, γωνιώδη θραύσματα λίθων μεγέθους περίπου γρόνθου ή μεγαλύτερα και σύστασης ασβεστο-μαργαϊκής, παρόμοιας με το υπόβαθρο της περιοχής. Από την επιφάνεια του λιθοσωρού, αλλά και σε δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στο κέντρο του, συλλέχθηκαν άφθονα όστρακα και λίθινα εργαλεία. Πρόκειται για λίθους που φέρουν έντονα ίχνη διαμόρφωσης και χρήσης και για τμήματα εργαλείων τριβής και κρούσης από οφείτη, ανδεσίτη, συμπαγή αμμόλιθο ή ψαμίτη κ.ά., ενώ αναρίθμητοι λίθοι έχουν επηρεαστεί από φωτιά. Τα υλικά αυτά των λιθοσωρών παραπέμπουν σε παρακείμενο εργαστηριακό χώρο μεταλλουργικών δραστηριοτήτων, μετά τον καθαρισμό του οποίου απορρίφθηκαν και δευτερογενώς δημιούργησαν τους σωρούς.

Η προτεινόμενη ερμηνεία για τους λιθοσωρούς των Αστεριών ενδεχομένως εξηγεί και την προέλευση του υλικού των αναρίθμητων λιθοσωρών που υπήρχαν στα δυτικά του Υμηττού, από την Αργυρούπολη μέχρι τη Βούλα και τη Βάρη, και αποτυπώνονται στο σχετικό φύλλο των χαρτών Curtius - Kaupert, χαρακτηριζόμενοι ως ταφικοί τύμβοι (Grabhügel)¹⁰. Έναν τέτοιο τύμβο ερεύνησε ο Κεραμόπουλλος το 1919 στο κέντρο της Γλυφάδας¹¹, αλλά οι προσπάθειές του να εντοπίσει με δοκιμαστικές τομές τους υποκείμενους τάφους απέβησαν άκαρπες. Αργότερα, επικράτησε η άποψη ότι οι λιθοσωροί δημιουργήθηκαν από τον καθαρισμό των χωραφιών στο πλαίσιο της αγροτικής πολιτικής του Πεισίστρατου¹². Θα πρέπει όμως να αναθεωρηθεί και αυτή η ερμηνεία, επειδή ούτε στα χωράφια υπάρχουν τέτοιες σπασμένες πέτρες, ούτε στις αγροτικές περιοχές βρίσκονται τόσο πολλά όστρακα. Εάν βέβαια δεχθούμε την προτεινόμενη ερμηνεία για τους λιθοσωρούς, μένει να υποδειχθεί από πού προερχόταν το μέταλλευμα και να διευκρινιστεί κατά πόσον και η δυτική πλευρά του Υμηττού είναι μεταλλοφόρος. Η εκτίμηση αυτή υποστηρίζεται από εμφανίσεις χαλκούχας μεταλλοφορίας και φραγμένης μεταλλευτικής στοάς με χαρακτηριστικά στοιχεία πιθανόν προϊστορικής εκμετάλλευσης και βασίζεται σε αδημοσίευτες παρατηρήσεις του Ιωάννη Μπασιάκου και συνεργατών του από το εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Κέντρου «Δημόκριτος». Οι παρατηρήσεις αυτές επιβεβαιώνουν τον περιηγητή Chandler, ο οποίος ήδη από το 1765 είχε επισημάνει σήραγγες αρχαίων μεταλλείων στη δυτική πλαγιά του Υμηττού.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ-ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στη δυτική πλαγιά του ίδιου λόφου ήρθε στο φως εκτεταμένη εργαστηριακή εγκατάσταση που ανάγεται στην Τελική Νεολιθική εποχή με συνέχεια στην Πρωτοελ-

04

Εργαστηριακή εγκατάσταση.
Τμήμα κλάδου φυσικής ροής με τρία
ορύγματα που σε δεύτερη φάση
μετατράπηκαν σε θαλάμους τάφων
(Αρχείο ανασκαφής).

05

Εργαστηριακή εγκατάσταση.
Τμήμα κλάδου φυσικής ροής,
λαξευμένο στην επιφάνεια
του βράχου της περιοχής
(Αρχείο ανασκαφής).

06

Εργαστηριακή εγκατάσταση.
Όρυγμα στην πορεία κλάδου
φυσικής ροής με πλάκες-φραγές
στην έξοδό του
(Αρχείο ανασκαφής).

07

Πανοραμική άποψη του περιβάλλοντος
τεθλασμένης πορείας. Στο κέντρο,
τμήμα του νεκροταφείου και δεξιά
τμήμα κλάδου φυσικής ροής
(Αρχείο συστηματικής ανασκαφής,
φωτ.: Κώστας Ξενικάκης).

λαδική Ι περίοδο. Πρόκειται για βραχύδη έκταση με κατφορική κλίση προς τα δυτικά, που ξεπερνά μέχρι στιγμής τα 5 στρέμματα. Στην επιφάνεια της έκτασης αυτής παρατηρούνται κλάδοι από εν μέρει φυσικά και τεχνητά αυλάκια και βαθύνσεις, από λαξευμένα ορύγματα και βραχώδεις επικλινείς επιφάνειες, φυσικές ή τεχνητά διαμορφωμένες (εικ. 4). Μέχρι σήμερα έχουν αποκαλυφθεί δύο κλάδοι φυσικής ροής σε μήκος αρκετών δεκάδων μέτρων, ενώ αναγνωρίζονται άλλοι τρεις τουλάχιστον, οι οποίοι με κατεύθυνση ΒΑ–ΝΔ καταλήγουν στη θάλασσα.

Η πορεία των κλάδων–νεροσυρμών διακόπτεται από αβαθείς μικρούς λάκκους ή συναντάει ευρείες βαθύνσεις σε σχήμα ημικυκλικής λεκάνης, από όπου, μέσω λαξευμένων ανοιγμάτων, διοχετευόταν περαιτέρω το νερό (εικ. 5). Η φυσική ροή του νερού ελεγχόταν κατά διαστήματα με πλάκες ή συγκεντρώσεις λίθων και χώματος εν είδει φραγών (εικ. 6).

Στην ανατολική πλευρά της εργαστηριακής εγκατάστασης έχει αποκαλυφθεί κυκλοτερής χώρος, διαμέτρου 10 μ. κατά μέσον όρο και βάθους 0,40 έως 0,70 μ., ο οποίος πιθανότατα αποτελεί φυσικό κυκλοτερή λάκκο στην απόληξη χειμάρρου.

Στην Τελική Νεολιθική εποχή ο κυκλοτερής λάκκος εξαιτίας διαδοχικών πλημμυρικών επεισοδίων μπαζώθηκε από παρακείμενα άχρηστα υλικά, που δημιουργήσαν δύο παχιά στρώματα λιθολογήματος με ενδιάμεσο στρώμα χώματος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ανεύρεση στο ανώτερο στρώμα του λιθολογήματος πολλών θραυσμάτων λιθαργύρου και δύο μικρών μεταλλουργικών κυπέλλων. Αυτό καθαυτό το εύρημα των λιθαργύρων κρίνεται εξαιρετικά σημαντικό για την ερμηνεία της εγκατάστασης. Το θραυσμένο υλικό, επίσης, από το οποίο συνίστανται τα στρώματα του λιθολογήματος και η παρουσία εν μέσω αυτών πολλών λίθινων εργαλείων τριβής και κρούσης, αλλά και αρκετών λίθων με εμφανή τα ίχνη ισχυρής καύσης, συνηγορούν υπέρ της προτεινόμενης ερμηνείας της εγκατάστασης.

Βάσει όλων αυτών των ανασκαφικών στοιχείων και ευρημάτων η βραχύδης έκταση των Αστεριών ερμηνεύεται ως εργαστήριο εμπλουτισμού ή υδροεμπλουτισμού, δηλαδή καθαρισμού μεταλλεύματος — το πρωιμότερο που έχει αναγνωριστεί έως σήμερα στον ελλαδικό χώρο. Επειδή μάλιστα καλύπτει ευρύτατη έκταση, το μέγεθός του και μόνο παραπέμπει σε δραστηριότητα μεγάλης εμβέλειας, η οποία ξεφεύγει από το στενό πλαίσιο μιας μικρής κοινότητας.

Η ερμηνεία αυτή της εγκατάστασης βασίζεται στη διαδικασία της παραγωγής, που γνωρίζουμε καλά από τα αντίστοιχα κλασικά εργαστήρια, κυρίως της Λαυρεωτικής: δηλαδή, κατεργασία, εμπλουτισμός και συγκέντρωση πλουσιότερου σε αργυρούχο μόλυβδο μεταλλεύματος¹³. Το μέταλλευμα μετά την εξόρυξη μεταφερόταν στα εργαστήρια για να γίνει κατ' αρχήν η θραύση με κοπάνους και η λειοτρίβηση σε τριβεία, οπότε διαχωρίζονταν, πιθανότατα με χειροδιαλογή, οι πλούσιοι κόκκοι του από τους στείρους. Το επόμενο στάδιο αφορούσε στον εμπλουτισμό ή καθαρισμό του μεταλλεύματος, κατά τον οποίο το νερό, ρέοντας πάνω στο μέταλλευμα, παρέσυρε τους ελαφρούς στείρους κόκκους ενώ οι βαρείς πλούσιοι καθίζαναν στα αυλάκια και τα ορύγματα. Στην εγκατάσταση των Αστεριών η διαδικασία αυτή κάλλιστα εξυπηρετούνταν από τους κλάδους των αυλακιών και των ενδιάμεσων ορυγμάτων που είχαν διαμορφωθεί πάνω στη βραχύδη επιφάνεια της περιοχής, η οποία αξιοποιήθηκε στο έπακρο για το σκοπό αυτό. Άλλα ευρήματα, όπως σταγόνες χαλκού πάνω σε πετραδάκια και ψήγματα χαλκού ανάμεσα στις επιχώσεις, μαρτυρούν και την κατεργασία χαλκού στην ίδια περιοχή, μέσω θερμικών διεργασιών.

Ύστερα από τα πλημμυρικά επεισόδια που προαναφέρθηκαν και το βίαιο μπάζωμα του κυκλοτερούς λάκκου, οι μεταλλουργικές δραστηριότητες διακόπηκαν στον συγκεκριμένο χώρο κατά την Τελική Νεολιθική περίοδο. Αργότερα, στη μετάβαση της Πρωτοελλαδικής Ι προς την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο (τέλη 4ης–αρ-

09

08

Πανοραμική άποψη του αρχαιολογικού Τομέα 1Β στο δυτικό τμήμα της χερσονήσου Πούντα (Αρχείο ανασκαφής, φωτ.: Κώστας Ξενικάκης).

09

Τηγανόσχημο σκεύος από τα κτερίσματα που συνόδευσαν τους νεκρούς των τάφων (Αρχείο ανασκαφής, φωτ.: Λάζαρος Βαλσαμής).

χές 3ης χιλιετίας π.Χ.) διαπιστώνεται αλλαγή χρήσης του χώρου από εργαστηριακή σε ταφική. Κάποια από τα εργαστηριακά ορύγματα, ίσως και το σύνολό τους, αφού διευρύνθηκαν κατακόρυφα και οριζόντια, μετατράπηκαν σε υπόγειους ταφικούς θαλάμους πολλαπλών χρήσεων. Διαπιστώθηκε επίσης ότι ένα καταχωμένο τμήμα του κυκλοτερούς λάκκου, κοντά στους τάφους, χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκης του νεκροταφείου.

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Το νεκροταφείο εκτείνεται στα ανατολικά λίθινου περιβόλου και φαίνεται ότι έχει οργανωθεί σε άνδρα που καθορίστηκαν από το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής. Ο περίβολος ακολουθεί τεθλασμένη πορεία, καθώς αποτελείται από τέσσερα ανισομεγέθη σκέλη που διαδοχικά γωνιάζουν μεταξύ τους, καλύπτοντας μήκος 62 μ. (εικ. 7). Σε επαφή με τη δυτική-εξωτερική όψη του κεντρικού του σκέλους διαπιστώθηκε λίθινη κατασκευή, ορθογωνίου σχήματος, διαστάσεων 2,25x1,10 μ., η οποία πιθανότατα αποτελεί το θεμέλιο επίπεδο φυλακίου.

Μετά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης, πάχους 0,20–0,50 μ., αποκαλύφθηκαν οι τάφοι που κατά μικρές ομάδες αποτελούν ξεχωριστές συστάδες (εικ. 10), δηλώνοντας συγκεκριμένο χωροταξικό σχέδιο. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τάφοι ορίζονται επιφανειακά από ανεξάρτητο τρίπλευρο περιβόλο, έχοντας ελεύθερη την τέταρτη πλευρά, όπου έχει λαξευτεί μικρό πρόθυρο για τη διευκόλυνση της εισόδου στο θάλαμο. Οι υπόγειοι θάλαμοι, κυκλικού ή σχεδόν κυκλικού σχήματος με διάμετρο 1 μ. περίπου και βάθος επίσης 1 μ., είναι λαξευμένοι στο βράχο και συνήθως φέρουν στην οροφή τους ογκώδη καλυπτήρια πλάκα. Πάνω στην καλυπτήρια πλάκα των περισσότερων τάφων παρατηρούνται επιμέρους λίθινες κατασκευές διαφόρων σχημάτων, δομημένες με εξαιρετική επιμέλεια από επιλεγμένους μικρούς λίθους. Το στόμιο του θαλάμου φράσσεται με δύο τρεις πλάκες λοξά ή κατακόρυφα τοποθετημένες, στο εσωτερικό άκρο του προθύρου, που έχει λαξευτεί αρκετά ψηλότερα από το επίπεδο του πυθμένα του θαλάμου. Οι τάφοι που ερευνήθηκαν είναι πολλαπλών χρήσεων (εικ. 12), καθότι στους θαλάμους, εκτός από την κατά χώραν ταφή μπροστά στη θύρα, βρέθηκαν σωροί οστών από πολυάριθμους σκελετούς προγενέστερων ταφών, παραμερισμένοι στην πίσω πλευρά τους. Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς και βρέθηκαν εντός των θαλάμων είναι λιγοστά σε σχέση με τον αριθμό των θαμμένων ατόμων. Πρόκειται για αγγεία μικρού μεγέθους και σπανιότερα μεσαίου, για ειδώλια κυκλαδικού τύπου (εικ. 14γ), χάντρες (εικ. 14β), θαλασσινά όστρεα, λεπίδες οφianού κ.ά. Αξίζει, τέλος, να αναφερθούν ανάμεσα στα κτερίσματα τα τηγανόσχημα σκεύη (εικ. 9), τα οποία φέρουν εμπίεστη διακόσμηση με κεντρικό θέμα ένα αστέρι και γύρω από αυτό σπείρες, καθώς και οι χρωματοτρίπτες που βρίσκουν παράλληλους στο Τσέπι (εικ. 14α). Τα παραπάνω ευρήματα ανάγουν την έναρξη χρήσης των τάφων που έχουν ερευνηθεί έως τώρα στη μετάβαση της Πρωτοελλαδικής Ι περιόδου προς την Πρωτοελλαδική ΙΙ, αν και η χρήση κάποιων τάφων βάσει της κεραμικής φαίνεται ότι συνεχίστηκε και στην Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο.

Άμεση σχέση με τους τάφους έχει ο παρακείμενος κυκλοτερός λάκκος, μέρος του οποίου χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκης του νεκροταφείου¹⁴, ενώ είχε ήδη πληρωθεί με τα στρώματα του λιθολογήματος. Μέσα από το ανώτερο στρώμα του λιθολογήματος, που κάλυπτε το κέντρο του κυκλοτερούς χώρου, ανασύρθηκαν δεκάδες ακέραια και σπασμένα αγγεία (εικ. 13), ειδώλια (εικ. 15) και άλλα μικροευρήματα, τα οποία φαίνεται ότι είχαν τοποθετηθεί ή απορριφθεί στο χώρο αυτό στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών, είτε κατά την ταφή των νεκρών είτε κατά τις επισκέψεις των οικειών στους τάφους.

Το νεκροταφείο των Αστεριών είναι το τρίτο πρωτοελλαδικό νεκροταφείο της Αττικής, μετά από αυτό του γειτονικού Αγίου Κοσμά και το πιο μακρινό του Τσέπι στον Μαραθώνα¹⁵, με το οποίο έχει πάρα πολλά κοινά στοιχεία. Ο οικισμός στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο δεν έχει ακόμα εντοπιστεί. Πρέπει να βρίσκεται κά-

10 Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο. Μερική άποψη συστάδας τάφων (Αρχείο ανασκαφής).

11 Τομέας 1Β. Ο προϊστορικός λιθωσρός, ορατός ανά τους αιώνες (Αρχείο ανασκαφής).

12 Θάλαμος τάφου 14. Σκελετός κατά χώραν και σωρός παραμερισμένων ταφών έναντι της θύρας (Αρχείο ανασκαφής).

13 Αγγεία, μετά τη συντήρηση, που βρέθηκαν ακέραια ή σπασμένα στο χώρο του λάκκου-αποθήκης του νεκροταφείου (Αρχείο ανασκαφής, φωτ.: Λάζαρος Βαλσαμής).

12

13

που κοντά στο χώρο του νεκροταφείου, έναν από τους τάφους του οποίου είχε ανασκάψει ο Δ. Θεοχάρης¹⁶ που, σε μια υπηρεσιακή του αναφορά για τα Αστέρια στις αρχές της δεκαετίας του '50, είχε σημειώσει την ύπαρξη νεολιθικού συνοικισμού στην περιοχή. Τα ίχνη του οικισμού στο μεταξύ εξαφανίστηκαν και δεν έχουν εντοπιστεί. Είναι όμως πιθανόν να βρίσκονται δυτικά των εγκαταστάσεων του ΠΙΚΠΑ Βούλας, στο νότιο μισό της χερσονήσου Πούντα, που είναι πιο απόκρημνο και σε ψηλότερο υψομετρικό επίπεδο από το βόρειο. Στην περιοχή αυτή έχουν διαπιστωθεί επιφανειακά οικιστικά κατάλοιπα και δύο τοίχοι, που τους παρακολουθούμε σε μεγάλο μήκος. Είναι επίσης πιθανόν οικιστικά κατάλοιπα να υπάρχουν και στα Αστέρια και να έχουν καλυφθεί με τους σωρούς της άμμου με απορρίμματα που προήλθαν από τους καθαρισμούς της πολυσύχναστης και επί δεκαετίες δημοφιλούς ακτής. Στην περίπτωση αυτή οι σωροί των σκουπιδιών, προς το παρόν τουλάχιστον, μάλλον λειτουργούν ως ασπίδα προστασίας των αρχαίων.

Το 1997–1998 απεφεύχθη η επέκταση των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων που θα περιλάμβαναν και καζίνο στον αρχαιολογικό Τομέα 1Β —πάνω στο λόφο δηλαδή— ενώ στον Τομέα 1Α, σε επαφή με τα καταστήματα αναψυχής, απεφεύχθησαν οι νεροτσουλήθρες, μια σειρά από καταστήματα και δέκα κινηματογραφικές αίθουσες. Οι δύο τομείς έχουν πλέον κηρυχθεί αρχαιολογικοί χώροι, θεσμοθέτηση που προϋποθέτει την προστασία τους εν όψει της εκ νέου τουριστικής, υγιούς ανάπτυξης της περιοχής.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ένα ακόμα μνημείο που εντοπίζεται στον αρχαιολογικό Τομέα 1Β και εμφανίζει μεγάλο αρχιτεκτονικό και ιστορικό ενδιαφέρον. Πρόκειται για επιμήκη υπόγεια στοά, με μνημειώδη διπλή κλίμακα καθόδου (εικ. 16) στο ένα άκρο και μικρό άνοιγμα εξόδου στο άλλο, που βρίσκεται λίγα μέτρα από την ακτή. Η στοά αυτή είχε χρησιμοποιηθεί από τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ως οχυρό για την παρακολούθηση της κίνησης του Σαρωνικού. Τα τοιχώματα της κλίμακας, όπως και σειρά ανοικτών χώρων με καμαρωτές οροφές που έχουν διαμορφωθεί κατά μήκος της στοάς, έχουν επενδυθεί με πέτρες. Προφανές είναι ότι και οι εν λόγω υπόγειες εγκαταστάσεις χρήζουν προστασίας και ανάδειξης, καθώς αποτελούν μνημείο της νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας.

14α, β, γ

Χρωματοτρίπτες, χάντρα και ειδώλια, κτερίσματα που συνόδευσαν τους νεκρούς των τάφων (Αρχείο ανασκαφής, φωτ.: Λάζαρος Βαλσαμής).

15

Ειδώλιο κυκλαδικού τύπου από το λάκκο—αποθέτη του νεκροταφείου (Αρχείο ανασκαφής, φωτ.: Λάζαρος Βαλσαμής).

16

Τομέας 1Β. Η μνημειώδης κλίμακα της υπόγειας στοάς (Αρχείο ανασκαφής).

Σημειώσεις

- 1 Βλ. ενδεικτικά για τον Άγιο Κοσμά, G. Mylonas, *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*, Princeton / New Jersey 1959. Για τη Βουλιαγμένη, βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λ. «Βουλιαγμένη» (Μ.Χ. Παρασκευαΐδης), και για τα Αστέρια, βλ. Κ. Καζά–Παπαγεωργίου, «Αστέρια Γλυφάδας. Τα πρώτα στοιχεία από μια νέα εγκατάσταση στη δυτική ακτή της Αττικής κατά την Πρόιμη και τη Μέση εποχή του Χαλκού», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 39 (2006), σ. 45–59.
- 2 Ι. Γερουλάκος, «Οι οψιανοί της Συλλογής Τραχώνων, Μέρος Α'», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1956, σ. 73–105, ο ίδιος, «Οι οψιανοί της Συλλογής Τραχώνων, Μέρος Β'», *Φίλια Έπη*, τόμ. Α', 1986, σ. 304–322.
- 3 Καζά–Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 47–50.
- 4 Α. Παλαιοκρασσά, *Το Ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας*, Αθήναι 1991, σ. 17, 53–54.
- 5 Κ. Καζά–Παπαγεωργίου, «Το Φάληρο και ο Φαληρικός Λιμένας», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 156 (2017), σ. 223–242.
- 6 Κ. Καζά–Παπαγεωργίου, «Ευώνυμον και Αλιμούς, Μέρος Α'», στο Δ. Λούκας (επιμ.), *Αλιμος, Όψεις της Ιστορίας της Πόλης και του Δήμου*, Αλιμος 2006, σ. 46–51.
- 7 Ν. Πολυχρονάκου–Σγουρίτσα, «Το Προϊστορικό Νεκροταφείο της Αλυκής Βούλας», *αδημ. διδ. διατρ.*, Αθήνα 1988.
- 8 Βλ. ετήσιες εκθέσεις των ανασκαφών στο Έργον και τα Πρακτικά της *Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* από το 2012 κ.εξ.
- 9 Γ. Σωτηρίου, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1929, σ. 186. Α. Ορλάνδος, *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 1930, σ. 158–265, και Α.Α. Παπαγιαννόπουλος–Παλαιός, *Αιζωνή* 1 (1951–1952), σ. 135–136.
- 10 Για τους λιθοσωρούς δυτικά του Υμηττού, βλ. Κ. Καζά–Παπαγεωργίου, *Η αρχαία Αστική Οδός και το ΜΕΤΡΟ κάτω από τη Λεωφόρο Βουλιαγμένης*, Αθήνα 2015, σ. 188, σμ. 18.
- 11 Α. Κεραμόπουλλος, «Ανασκαφαί εν Αιζωνή Αττικής», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1919, σ. 32–34.
- 12 C.W.J. Eliot, *Coastal Demes of Attica. A study of the Policy of Kleisthenes*, Toronto 1962, σ. 19, σμ. 46.
- 13 Βλ. ενδεικτικά Ε. Κακαβογιάννης, *Μέταλλα Εργάσιμα και Συγκεχωρημένα*, Αθήνα 2005, σ. 39, 256–264.
- 14 Βλ. Μ. Παντελίδου–Γκόφα, *Τσέπι Μαραθώνος, Ο Αποδέτης 39 του Πρωτοελλαδικού Νεκροταφείου*, Αθήνα 2016.
- 15 Βλ. Μ. Παντελίδου–Γκόφα, *Τσέπι Μαραθώνος, Το Πρωτοελλαδικό Νεκροταφείο*, Αθήνα 2005.
- 16 Δ. Θεοχάρης, *Athenische Mitteilungen* 71/1 (1950).